

## СУДІВНИЦТВО НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ У XVIII ст.

З часів правління Петра I Російська держава починає активно набувати рис, притаманних європейським країнам того часу. Взагалі у XVIII ст. російське самодержавство набуває інших форм. Воно стало виступати в ролі динамічної світської сили в житті держави. Російський монарх вийшов за рамки, покладені на нього традицією. Він наділив себе новими широкими повноваженнями - піклуватися про економічний розвиток, посилювати установи, турбуватися про моральний стан підданих. Російські правителі XVIII ст. намагалися слідувати прикладу західних монархій. При них російське самодержавство вступило у свою абсолютистську фазу розвитку. Зразком для російського уряду стала європейська “*поліцейська*” держава, яку могли уособлювати собою Швеція, Прусія або пізніша наполеонівська Франція [8, с.54]. Все це відбувалося в умовах наступу на залишки автономії тих “*окраїн*”, що входили до складу імперії, у тому числі й на українські землі.

Ці процеси вимагали якнайбільшої уваги до питання встановлення законності у державі і, зокрема, потрібним було застосування писаних законів для керування відомством юстиції. Кодифікація таких законів була складним завданням і її спроби робилися багато разів протягом XVIII і початку XIX ст. Для цього періоду була характерна велика кількість скарг на неефективність судової системи.

На думку дослідника В.Горобця, інкорпорація українського судочинства до загальноімперської судової системи почалася із введенням у дію царського указу “*О суде по новочиненной форме*” (1724 р.) [1]. Фактично це був крок назад для українського судочинства. Здобувши незалежність у результаті національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького, Україна-Гетьманщина отримала також власну судову систему. Ця система відображала прагнення побудови нового, безстанового судочинства (такого, яке Росія отримала лише у результаті судової реформи 1864 р.).

Сам судовий процес Гетьманщини був заснований на демократичних засадах: змагальність, виборність суддів, гласність та колегіальність у розгляді справ тощо. Велика увага приділялася погашенню матеріальних збитків потерпілого від злочину [7, с.49].

На демократичності судового устрою Гетьманщини, як і всієї процесуальної практики в Україні, наполягає і Я.Падох. За його висловами, їхньою особливістю були однорідність та загальна повсюдність судів. Як для корінного населення, так і для чужинців діяли одні й ті ж судові установи. Навіть у містах, наділених магдебурзьким правом, справи міщан могли вирішувати об'єднані козацько-міщанські суди. Деякі зміни відбулися лише після судової реформи К.Розумовського. Для Гетьманщини була характерна незначна кількість судових інстанцій, а процес був порівняно однорідним. Завдяки цьому між ними не виникали суперечки щодо питання компетенції [5, с.177-178].

Суд Гетьманщини не починав процес без позову зацікавленої особи. “*Права, по котрым судится малороссийский народ*” передбачали винятки з цього правила - з метою боротьби з кримінальними правопорушеннями суди мали право без скарги потерпілих заарештовувати і судити злочинців: 1) за напад на будинок, хутір, господарські будівлі; 2) за напад на церкви й монастирі; 3) за гвалтування та явну розпусту; 4) за розбій і крадіжки; 5) за фальшування грошей і документів; 6) за підпали; 7) за чаклунство; 8) за вбивство і отруєння; 9) за погрози злочином проти здоров'я і підпалом; 10) злочинців, затриманих на місці скоєння злочину [7, с.87].

Негативними моментами у судочинстві Гетьманщини були:

- пряма залежність судів від адміністративної влади (сотники, полковники керували не тільки адміністрацією відповідних округів, але й судами на цих територіях);

- судова тяганина (повільність у вирішенні справ призводила до великої кількості апеляцій або ж одна справа могла переходити через десятки різних судів - від нижчих до вищих) [5, с.180-181].

Від початку гетьманського правління в Україні кримінальний процес був змагальним. Проте у 20-х роках XVIII ст. через посилення втручання Росії в українське судочинство змагальний процес був поступово витіснений т.зв. інквізиційним процесом, під час якого доказами розпоряджався сам суд, а сторони були насправді не суб'єктами, а об'єктами процесу [7, с.82].

У 1722 р. в Глухові було створено Малоросійську колегію. Її появу російський уряд намагався виправдати тим, що гетьманська влада не приділяла необхідної уваги діяльності судів. Колегія повинна була розглядати скарги на Генеральний військовий суд, полкові, ратушні суди, а також на військову, полкову та інші канцелярії. Вона не повинна була втручатися у суть справ. Однак на практиці все робилося інакше.

Генеральний військовий суд, виносячи смертний вирок, погоджував його з Малоросійською колегією. 22 серпня 1728 р. колегію було ліквідовано, а Генеральний військовий суд залишався вищою судовою установою в Гетьманщині. Він розглядав і вирішував справи за апеляціями та як перша інстанція справи знатного товариства [7, с.65]. До місцевих судових установ Гетьманщини відносилися полкові, сотенні, сільські, копні, міські, доменіальні суди.

На думку Вортмана у XVIII - на початку XIX ст. проблема судової реформи залишалася надзвичайно актуальною для монархів і в колах бюрократії та інтелектуалів. Але за часів Олександра I та Миколи I вона відсувалася на другий план або необхідністю політичної реформи, або, навпаки, небажанням її.

Законодавство правителів Російської імперії XVIII ст. було спрямоване на ліквідацію наслідків вільного трактування юридичних норм чиновниками в процесі їх застосування. Фактично законодавство не допускало правотлумачення в системі юстиції. Суддя повинен був дотримуватися законів, а у випадку сумнівів звертатися до вищих державних органів. Російське процесуальне право аж до 1864 р. виключало правотлумачення або посилання на прецедент як підставу для судових рішень [8, с.22-23].

Починаючи з 60-х років XVIII ст., в Російській імперії відбулися значні перетворення в адміністративно-територіальній та управлінській сферах, зокрема судовій. Посилаючись на право шляхти користуватися у судах Литовським статутом, гетьман К.Розумовський встиг здійснити у 1763 р. судову реформу, внаслідок якої з'явилися земські, гродські і підкоморські суди. Новостворені установи розділили між собою справи, якими займалися полкові канцелярії. Із введенням нових судів сотенні правління, полкові суди і канцелярії та Генеральний військовий суд вже не мали права розглядати справи, віднесені до компетенції нових установ. Генеральний військовий суд залишився апеляційною інстанцією також для земських, гродських і підкоморських судів.

З цього ж періоду Росія вела більш рішучий наступ на залишки політичної автономії України. У 1764 р. було скасовано посаду гетьмана. Управління Україною передано відновленій завдяки доповіді Теплова 10 листопада 1764 р. Малоросійській колегії на чолі з її президентом генералом П.О.Румянцевим-Задунайським [6]. Членами її було призначено 4-х російських чиновників та 4-х українських старшин. К.Розумовський позбувся гетьманської влади, а сам інститут гетьманства був ліквідований.

Колегія повинна була слідкувати за політичними подіями в Україні та розправлятися з проявами невдоволення політикою царського уряду. Вона також значно розширила свою компетенцію щодо участі у судочинстві України. Друга Малоросійська колегія приймала для розгляду чимало справ в апеляційному порядку. До неї надходили скарги на рішення і вироки нижчих судів та Генерального військового суду. У результаті їх перегляду колегія нерідко вимагала, щоб справи подавалися для повторного розгляду. У низці випадків Генеральний військовий суд, розглянувши апеляцію на вирок нижчого суду, направляв справу на розгляд Малоросійській колегії [7, с.112].

З 1765 р. були закриті загальноукраїнські установи - військові (генеральні) канцелярія та суд. У 1775 р. ліквідовано Запорізьку Січ.

Українській козацькій старшині (здебільшого генеральній та полковій) було компенсовано втрату політичної автономії новими земельними пожалуваннями, остаточним закріпленням за нею залежних селян (посполитих) та зрівнянням її у правах з російським дворянством. Хоча процес злиття української шляхти з російським дворянством відбувався досить повільно і не завжди був успішним для українців, які бажали стати дворянами. Але багато селян залишилося у надзвичайно складному становищі, вони не мали права звертатися до державних судів. Поміщик своєю владою міг віддавати селян в арештантські роти терміном до 6 місяців, у робітні будинки - до 3 місяців, піддавати арешту до 2 місяців, карати різками до 40 ударів, віддавати в рекрути або заслати до Сибіру.

Система центральних та місцевих судів і управління Російської імперії, що існувала до реформи 1775 р. не була результатом добре продуманого плану, а створювалася послідовниками Петра I шляхом часткових перетворень, покликаних державою спростити та здешевити державний апарат і підвищити ефективність його діяльності. Суспільство розуміло незадовільність такої організації, і саме тому питання про необхідність реорганізації піднімалося не один раз у 40-60-х роках XVIII ст.

У 1763 р. проведено реформу Сенату. Викликана вона тим, що серйозні недоліки діяльності Сенату в галузі правосуддя були сконцентровані в неякісній внутрішній організації. Продовжено цю реформу маніфестом про розподіл Сенату на департаменти та встановлення штатів різним присутственным місцям. Цим законом усі справи, що підлягали компетенції Сенату, розподілялися між шістьма новоствореними департаментами. Третій Санкт-

Петербурзький департамент займався “окраїнними” справами, тобто тими, що надходили з Малоросії, Естляндії, Лифляндії, а також університетськими. Цей департамент виконував функції адміністративно-судової установи. Другий департамент мав виняткове значення судової установи, оскільки до його компетенції відносилися апеляційні справи, справи по Юстиц- та Вотчинній колегіям, Судовому Наказу, сищиковим, слідчим справам і Експедиції по колодникам [2, с.96-98].

Правосуддя в цей час мало багато недоліків. Часто справи розглядалися судами дуже довгий час, а рішення щодо них виносилися не завжди правильні. Одну з причин такого стану правосуддя уряд вбачав у низькому освітньому рівні службовців. Вища та середня ланки адміністрації та суду комплектувалися в основному представниками дворянства із залученням різночинців. У державі в середині століття було відкрито два університети, але вони не готували юристів-практиків. Спеціальних навчальних закладів в країні не існувало.

Реорганізація Сенату стала відправним пунктом змін у судово-адміністративному апараті, проведених в останній чверті XVIII ст. Завершений процес оформлення станів вимагав створення особливих правових режимів для них. Дворяни були незадоволені відведеною їм роллю в управлінні, вважаючи її недостатньою. Вони вимагали розширити свою участь у місцевому управлінні, прагнули самостійності у справах місцевого господарства тощо. Стан міщан, у свою чергу, шукав юридичного захисту від утисків дворян. Уряд, зацікавлений у розвитку торгівлі та промисловості, повинен був опікуватися цією групою населення, що потребувала певної самостійності й вимагала створення особливих судів для міщан.

В умовах численних селянських повстань самодержавство не могло залишати без змін і статус державного селянства, також зацікавленого в спеціальному управлінні та судочинстві. Зокрема селянська війна 1773-1775 рр. під проводом Омеляна Пугачова показала нездатність існуючого державного апарату забезпечити встановлений правовий порядок і прискорила проведення реформи. Історик В.О.Ключевський відзначав, що система місцевого управління довела свою слабкість і виявилася нездатною ні передбачити повстання, ні прогидіяти йому [3, с.111]. Відповіддю уряду Катерини II на селянську війну було посилення державного апарату, особливо на місцях, шляхом видання та введення в дію

“Учреждения для управления губерний”, де було регламентовано організацію органів управління та суду, їх компетенцію та функції.

Станові вимоги знайшли відображення в петиціях, наказах та інших матеріалах, що надходили до Законодавчої комісії 1767 р., скликаній Катериною II, яка зрозуміла необхідність реформування судової системи та управління згідно з Маніфестом 14 грудня 1766 р.

Комісія складалася з представників урядових установ та з депутатів від різних верств населення: по одному представнику від Сенату, Синоду, колегій, головних канцелярій; по одному депутату від домовласників кожного міста; від кожного повіту - по одному землевласнику; по одному дворянину - від провінції; по одному депутату від військових поселенців кожної провінції; по одному депутату від т.зв. чорносошних селян і від кожного “народу” з осілих “іногородців” кожної провінції. Кількість депутатів від козаків визначалася їхнім вищим командуванням.

Комісія не виконала покладеного на неї основного завдання, але дала великий матеріал та виявила настрої станів щодо реформування управління та суду. Накази дворянства з питань управління та суду відображали їх станові інтереси. Дворяни вимагали розширення своєї участі в місцевому управлінні. У цілому вони виступали за створення виборних дворянських судів. Депутати від міщан надали Комісії накази, що також відображали інтереси свого стану, який бажав мати особливі управління та суд. Накази державних селян відображали становище цієї групи населення. Побажання селянства (а воно становило близько половини всього населення імперії) не були враховані в роботі Комісії. У кінці 1768 р. Комісія була розпущена під приводом російсько-турецької війни.

Але у період підготовки “Учреждений” в уряді та суспільстві намітилися два напрями ідей щодо організації управління та суду в Росії. Катерина II та її прибічники виступали за організацію державного апарату на основі принципу розподілу влади. Більшість дворян відстоювала ідею створення станових органів суду та управління.

На момент підготовки “Учреждения о губерниях” найбільша кількість скарг була саме на судові порядки, на недоступність суду. Суд був малодоступним із двох причин: по-перше, інколи він знаходився на дуже великій відстані; по-друге, суд дорого коштував. Ціна позову була нижчою за судові податки, а тому часто вигідніше було зовсім не починати справу. Дороговизна суду збільшувалася ще й за рахунок його довготривалості. Часто судові процеси продовжувалися 10, 20 і більше років. Повільність суду залежала

від специфіки самого процесу та зловживань суддів, а також сторін, що судяться. Дворяни скаржилися також на велику кількість судових інстанцій. Судова справа йшла за такими етапами: 1) повітова воеводська канцелярія, з неї; 2) в провінційну канцелярію, потім; 3) в губернську канцелярію; 4) в колегію; 5) в Сенат. Такі етапи були характерними для судочинства частини українських земель.

Щоб прискорити хід справи, треба було давати хабарі, адже з'являлася необхідність у складанні різних виписок, записів, переписів, описів тощо, які затягували справу [4, с.86-87].

Також слід зазначити, що судочинство як із кримінальних, так і з цивільних справ було закритим та інквізиційним. Незважаючи на всі реформи судової системи, воно залишалося таким навіть у XIX ст. Сторони спостерігали лише секретаря та канцелярських службовців, але, як правило, не мали доступу до судді; рішення приймалися за зачиненими дверима. Суддя часто опинявся в залежності від канцелярських служителів, які розглядали факти у тому вигляді, як їх повідомляла поліція, і вже знали, які закони й правила треба використовувати, аби сформулювати справу належним чином [8, с.63].

Бажання мати свій становий виборний суд було притаманне представникам усіх станів. Катерина II теж вважала, що судити людину повинні тільки рівні їй. Становий суд повинен був стати особливим органом судової влади; виборні ж суди збільшували правлячий клас і наближали його до населення.

Ніхто не бажав загального для всіх суду, перед яким всі були б рівні. Дворяни, починаючи з самих найдрібніших власників і закінчуючи великими магнатами тяжіли до виконавчої влади, а тому з побоюванням ставилися до самостійної судової влади. Поміщики мали адміністративні та судові повноваження над своїми кріпосними і бажали, щоб їхня гоподарська влада над селянами залишалася нерегламентованою. Вони хотіли мати суди, де суддями були б представники місцевого дворянства, які співчували б їхнім інтересам і в той же час стояли осторонь офіційної адміністрації.

Дворяни були більше зацікавлені у захисті власних привілеїв, ніж у покращенні законів. Наприклад, у нових повітових судах, що ввійшли до регулярної судової ієрархії, більшість дворян убачала відгалуження адміністративної системи, а не раду представників одного стану для вирішення суперечок. У результаті служба за виборами перетворилася на замасковану форму обов'язкової служби [8, с.69, 77].

Щодо українських земель, то до числа заходів Катерини II ще до скликання комісії 1767 р. відноситься реформа управління Малоросією. Катерина II, дізнавшись про ніби то незадовільне гетьманське управління Малоросією, дала завдання Теплому написати з цього приводу доповідь. За словами Теплова, Малоросія управлялася не законом, а силою та кредитом старшин. Завдяки цьому кількість вільних козаків та посполитих постійно зменшувалася, а кріпосних - збільшувалася. По ревізії, проведеній після смерті гетьмана Скоропадського налічувалося 45 тис. дворів вільних козаків і посполитих. А при Розумовському їхня кількість скоротилася до 4 тис. Причиною цього називалося те, що козаки і посполиті, не бажаючи проходити військову службу, продавали свою землю козацькій старшині і ставали по відношенню до неї орендарями, підсусідками, які військової служби не несли, але сплачували податок (2 копійки або алтин) - саме це й зваблювало їх до відмови від своїх земель.

Як видно з вищенаведеного, у судочинстві на українських землях XVIII ст. відбувалися значні зміни. З одного боку, діяли місцеві козацько-гетьманські судові органи. Більш того, відбувалися спроби реформування та удосконалення місцевої судової системи (судова реформа К.Розумовського). З іншого боку, в умовах наступу російського уряду на залишки української автономії відбувався перехід від судочинства з українськими національними ознаками й особливостями до російського імперського, яке не завжди враховувало регіональні особливості (хоча були й винятки).

---

1. *Горобець В.* Малоросійська колегія і реформа державного устрою України 1722-1727 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія". - К., 1993. - 23 с.

2. *Ефремова Н.Н.* Судостроительство России в XVIII - первой половине XIX в.: (историко-правовое исследование). - М.: Наука, 1993.

3. *Ключевский В.О.* Сочинения: в 8 т. - Т.V. - М.: Изд-во политической литературы, 1958.

4. *Любавский М.К.* История царствования Екатерины II. Курс, читанный в Императорском Московском университете весной 1911 года. - СПб.: Лань, 2001.

5. *Падох Я.* Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII - XVIII столітті. - Львів: Світ, 1994.

6. ПСЗ. - Т.XVI. - №12277.

7. *Сиза Н.* Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини. - К.: Українська видавнича спілка, 2000. - С.49.

8. *Уортман Р.С.* Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. - М.: Новое литературное обозрение, 2004.